

О. Тараненко в енциклопедії «Українська мова» [Тараненко 20005, с. 281–282], Л. Струганець у монографії «Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття» [Струганець 2002, с. 51–53].

Безпосередньо реагуючи на зміни в дійсності, лексичні норми перебувають у стані динамічної стабільності. У лексико-семантичній системі літературної мови (на різних її ділянках, у різних множинах) відбуваються перманентні динамічні процеси. Тому розвиток словникового складу літературних мов потребує постійного дослідження.

1.2. Чинники розвитку словникового складу літературної мови

Вивчення динамічних змін словникового складу літературних мов у різні історичні періоди залишається одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. У сучасному мовознавстві під словниковим складом розуміють не механічну множину слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему. Її елементи пов'язані різними типами значеннєвих відношень, розрізняються за сферами вживання в комунікативній практиці суспільства, характеризуються найвиразнішою, порівняно з одиницями інших мовних рівнів, динамікою якісного і кількісного розвитку, перебувають у безпосередній залежності від явищ позамовної дійсності, відображаючи пізнавальну діяльність, широкий соціально-історичний досвід носіїв мови [СУЛМ 1997, с. 101].

Дослідження розвитку словникового складу тісно переплітається із розв'язанням питань про причини мовних змін. Хоча лінгвальні зміни мають об'єктивний характер, вони не відбуваються спонтанно, оскільки завжди детерміновані певними факторами. Найчастіше розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку: «До зовнішніх причин належать ті імпульси розвитку, які надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, що закладені у самій мові» [Кочерган 1999, с. 187].

Безперечно, мають рацію ті мовознавці, які визнають паралельний вплив на мову зовнішніх (екстралінгвальних) і внутрішніх (інтралінгвальних) чинників [Семчинський 1988, с. 4]. Л. Паламарчук наголошує на тому, що лексичне оновлення та збагачення мов необхідно розглядати як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів і закономірностей, у складному переплетінні яких постає нова якість літературної мови або навіть настає більш чи менш помітна її перебудова [Паламарчук 1982, с. 5]. Проте не втрачають актуальності традиційні, зокрема для культури мови, історії мови та лексикології, запитання: як у мові відображається суспільний розвиток; як зміни у соціумі породжують нові явища в узусі, що згодом призводять до трансформації лексико-семантичної системи.

Відповіді, на перший погляд, очевидні. Нові поняття, що стають набутком колективного мовного мислення, потребують позначення; поява нових продуктів споживання детермінує входження нових номінацій, утворення нових терміносистем. Назви ж предметів і явищ, які вийшли з ужитку чи застаріли, забуваються. Отож, розвиток людського суспільства, його матеріальної і духовної культури, продуктивних сил, науки і техніки належить до домінантних зовнішньомовних чинників.

До соціальних факторів часто відносять вплив шкільної традиції, суспільну необхідність слів, мовний смак соціуму, соціальний і кількісний склад носіїв літературної мови, характер літературної комунікації. Слід зазначити, що у теорії мовної еволюції Є. Поливанова заперечується безпосередній вплив соціальних чинників на розвиток мови. Визнаючи соціальну суть мови і положення про необхідність вивчення еволюції мови у тісному зв'язку з еволюцією її носіїв, учений стверджував: соціальні чинники безпосередньо впливають на соціум, а мовленнєва діяльність останнього – на його мову. Він постійно наголошував, що економічні і політичні зрушення видозмінюють контингент носіїв (соціальний субстрат) мови чи діалекту, а звідси витікає і видозміна першоджерел його еволюції. Власне обсяг і соціальний зміст, кількісні та якісні зміни контингенту носіїв мови певним чином впливають на характер і темп мовної еволюції [цит. за: Журавлев 1991, с. 114].

О. Федик зауважує, що не лише дійсність впливає на мову, відображаючись у системі номінацій, але й нація (та й людина) накладає на реальний світ свою модель, закодовану у слові, ототожнюючи своє уявлення, своє розуміння зі справжнім станом речей [Федик 2000, с. 278–279].

Автори колективної монографії «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» стверджують, що вивчення закономірностей і особливостей динаміки мов на сучасному етапі їхнього розвитку набуває значення суспільно-політичного, а не лише суто наукового: «Адже розвиток мови відбиває розвиток спільноти, якій вона належить, виявляє зміни в її когнітивній свідомості, світосприйнятті і водночас сприяє розвитку такої спільноти, оскільки внаслідок його мовці одержують виражальні засоби, що якнайкраще надаються для задоволення нових їх номінаційних і комунікаційних потреб, нових мовних смаків. До того ж, мова, точніше, інформація, знання у мовній формі дедалі більше стають невід'ємним складником інфраструктури сучасного, відкритого, посттоталітарного, знаннєзорієнтованого суспільства, чинником входження національної спільноти до світового співтовариства» [ВСЗРУМ 2017, с. 7].

Другою важливою зовнішньою причиною лінгвальних змін є контактування мов. Результат такої взаємодії особливо відчутний у лексико-семантичній системі, яка вирізняється з-поміж інших мовних рівнів найбільшою проникністю. Впливу мов-донорів – зовнішньому щодо мови-реципієнта – інколи відводиться проміжне становище серед екстра- та інтралінгвальних чинників, бо наслідки мовних контактів залежні як від позамовних факторів (наприклад, від ступеня політичних, економічних і культурних зв'язків із країною), так і від внутрішньомовних (наприклад, від міри системної близькості мов).

Серед внутрішніх причин мовних змін називають необхідність поліпшення мовного механізму, який ніколи не буває ідеальним, необхідність збереження мови у стані комунікативної придатності, внутрішні суперечності, контамінаційні та інші процеси, пристосування мовного механізму до фізіологічних особливостей людського організму [Семчинський 1988, с. 268]. У мові відбувається своєрідна боротьба протилежностей, яка і визначає її саморозвиток. Ці протилежності одержали назву мовних антиномій, оскільки кожне

конкретне вирішення будь-якої з суперечностей породжує нові антагоністичні процеси і, таким чином, їх остаточне вирішення не можливе. Тому антиномії – постійний стимул розвитку мови.

До антиномій (внутрішніх суперечностей) переважно зараховують: антиномію позначувального і позначуваного, антиномію норми і системи, антиномію мовця і слухача, антиномію інформаційної та експресивної функції мови, антиномію коду і тексту (мови і мовлення) [Кочерган 1999, с. 195–196].

Деякі внутрішні закони мови маніфестовані у наукових дослідженнях у формі ряду тенденцій: тенденції до полегшення вимови, тенденції до вираження однакових значень однією формою, тенденції до вираження різних значень різними формами, тенденції до економії мовних засобів і зусиль мовців, тенденції до обмеження складності мовних одиниць, тенденції до абстрагування мовних елементів, тенденції до зміни фонетичної зовнішності слова при втраті ним лексичного значення [Семчинський 1988, с. 269; Кочерган 1999, с. 197–198].

Для лексико-семантичної системи характерна також дія тенденції до експресивності одиниць. Розвиток лексики зумовлений і словотвірними можливостями, системними зв'язками усередині різних груп лексики, синтаксичними відношеннями та стилістичними можливостями вживання слова. Тенденції, як правило, виявляються на нестабільних ділянках мовної системи. Вони служать своєрідним вектором, що вказує напрям руху сил, здатних змінити норму, викликати коливання норми, послабити її стійкість.

Представлені антиномії і тенденції – внутрішні стимули вдосконалення мовного механізму – не можна назвати цілком асоціальними, оскільки вони також детерміновані сутністю мови як засобу спілкування.

Таким чином, екстра- та інтралінгвальні фактори перебувають у постійній взаємодії і спричиняють кількісні та якісні мовні зміни. Ця теза переважно сприймається як аксіома, що не потребує доведення. Проте за лаштунками визначених факторів, антиномій і тенденцій часто залишаються історія побутування у мовному просторі і в певний час конкретних слів, а також мовні процеси, які виникли у лексико-семантичній системі під дією тих чи інших чинників. До того ж одні

зміни поширюються дуже швидко, інші прокладають собі дорогу досить повільно. Об'єктивна оцінка стану літературної мови та її норм має ґрунтуватись не на суб'єктивних особистих судженнях, а на аналізі історичних закономірностей і сучасних тенденцій розвитку мови.